

International
**SOCIAL SCIENCES
STUDIES JOURNAL**

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:49
sssjournal.com

pp.6285-6300
ISSN:2587-1587

2019
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 22/09/2019 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 11/11/2019
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 11.11.2019

MÂTÜRİDÎ'DE ADÂLET'İN PSİKO SOSYAL İŞLEVİ

THE PSYCHO SOCIAL FUNCTION OF JUSTICE IN AL-MATURIDI

Dr. Osman ORAL

Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Emekli Öğretim Üyesi, Kayseri/Türkiye
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6403-5144>

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1872>

Reference : Oral, O. (2019). "Mâtürîdî'de Adâlet'in Psiko Sosyal İşlevi", International Social Sciences Studies Journal, 5(49): 6285-6300.

ÖZ

Geniş bir anlam ve uygulama alanına sahip olan adâlet, kişinin inanç, söz ve davranışlarında önemli bir fonksiyona sahiptir. Türk İslâm dünyasının önemli âlimi Mâtürîdî adâleti, müslümanın hayatında imân tezâhürü psikolojik ve sosyolojik bir kavram olarak algılar. Fert ve sosyal hayatta dirlik, düzen, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamaya ileten psiko sosyal bir faktör ve ahlâkî erdem olarak yorumlar. Akıl adâletin güzelliğini, zulmün de çirkinliğini kavrar. Allah, kullarından kalp, söz, davranışlarında, sosyal hayatında, bütün insanî ilişkilerinde âdil olmalarını, adâletle davranmalarını, zulüm ve haksızlıklardan uzaklaşmalarını ister. O, adâletle hükmedenleri ve âdil davrananları sever. Bencillik, tarafgirlik, yalancılık, mal kazanma hırsı, nefret ve düşmanlık gibi nefsanî istekler ile çeşitli korkular, insanın âdil davranmasını engelleyen psiko sosyal olumsuz hallerdendir. Duygu ve duyuların sınama unsuru olduğunu belirten Mâtürîdî, bunların kontrollü ve iyi yönde kullanılmasında insanın kalbi, akli ve irâdesinin etkili olduğunu söyler. Adâletten alıkoyan psiko sosyal engellere karşı en büyük etken, sorumluluk bilinci takvâ olgusudur. Fert ve toplumsal barışın sağlanması, problemlerin çözümü, huzur ve mutlulukların kaynağı adâlettir. Bu hikmet, insanda bulunan en aziz şey akli tarafından iyi algılanması, idrâk edilmesi, kalbinde içselleştirilmesi, hayatının her alanında adâleti iyi ve doğru bir şekilde yaşatmasıyla mümkündür. Sosyal kurumların kültür ve medeniyet seviyeleri; adâlete verdikleri önem ile âdil uygulamaları oranında ölçülebilir. İnançta adâlet; imân ve tevhid, sözde adâlet; doğru ve güzel söz, şahitlikte hakikatı söylemek ve doğru tanıklık olarak görülürken, davranışta adâlet; hikmetli, güzel ahlâk eylemlerini âdil, ölçülü ve saygıyla yapmak, sorumluluğu üstlenerek sonuçlarına da katlanmak şeklinde tezahür eder. Bu çalışmada Mâtürîdî'ye göre adâletin insan hayatında psiko sosyal işlevi incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adl, Adâlet, Âdil, İmân, Mâtürîdî

ABSTRACT

Justice, which has a wide area of meaning and practice, has an important function in one's beliefs, speeches and behaviors. Islamic scholar al-Maturidi perceives justice as a psychological and sociological concept of the manifestation of faith in the life of a Muslim. He interprets justice as a psycho-social factor and moral virtue in individual and social life to live in accordance with the principles of dirness, order, fairness and equality. The mind understands the beauty of justice and the ugliness of cruelty. Allah asks his servants to be fair in their hearts, speech, behaviors, social life, and all human relations, to behave with justice, to be free from cruelty and injustice. He loves those who judge justly and those who do justly. Selfishness, neutrality, lying, greed for goods, hatred and hostility, as well as various fears, are among the psycho-social negative situations that prevent people from behaving fairly. Al-Maturidi, who states that emotions and senses are the test factor, says that the heart, mind and will of man are effective in using them in a controlled and good way. The biggest factor against the psycho-social obstacles that prevent justice is the awareness of responsibility, the phenomenon of taqwa. Achieving individual and social peace, solving problems, the source of peace and happiness is justice. It is possible that the most cherished thing in man is perceived well by his mind, to be understood, to be internalized in his heart, and to live justice in all aspects of his life in a good and correct way. The levels of culture and civilization of social institutions can be measured in the proportion of their importance to justice and their fair practices. Justice in belief; faith and tawhid, justice in speech; true and beautiful words, while being seen as telling the truth in testimony and true testimony, justice in behavior; is manifested in the form of doing wise, good moral acts with fairness, measure and respect, and taking responsibility and suffering the consequences. In this study, according to al-Maturidi, the psycho social function of justice in human life is examined.

Keywords: al-Adl, Justice, Equitable/Owner of Justice, Faith, al-Maturidi

1. GİRİŞ

Eşitlik, ölçü, denklik, gerçeğe uygun hükmetme, doğruluğa, takvâya yönelme, hikmete ulaşma, dürüstlük ve tarafsızlık anlamlarında olan adâlet, Allah ile kul arasında olduğu gibi insanların birbirlerine ilişkilerini düzenlemede en çok referansta bulunulan, inanç, hukuk ve ahlâk boyutlu geniş kapsamlı bir kavramdır (Isfehânî, 1992, “adl” mad). Kur’ân’da adl, kıst, hak, hikmet ve mîzan gibi değişik kelimelerle kişinin inanç, söz ve davranışlarında adâletin önemli bir fonksiyonu ifade edilir. Allah kullarına adâletle hareket etmelerini (el-Enam 6/152; en-Nahl 16/90; eş-Şura 42/15), anlaşmazlıkların çözümünde adâletle hükmedilmesini, âile ve toplumsal hayatta âdil davranılmasını, hüküm ve şahitlikte anne baba, akrabalık, sevgi veya nefretlerine göre hissî değil âdil olmayı ister (en-Nisa 4/58, 135; el-Mâide 5/8; eş-Şura 42/15). Herhangi bir olaya tanıklık eden şahitin göreve çağrıldığında gitmesini, dilini eğip bükmeden dosdoğru konuşması ve gerçeği gizlememesini, şahitliği doğru düzgün yapanın da kalp ve vicdaniyla huzurlu olacağı anlatılır (el-Bakara 2/282-283; el-Me’aric 70/33). Yeryüzünde adâleti kâim kılma, adâletle hükmetme yetkisi insana Allah tarafından verildiğinden hüküm verme Allah’ın egemenliğinin bir alternatifi değildir (Akbulut, 1995: 152).

Kur’ân’da adâlet ile ilgili âyetlerin çoğunluğu psiko sosyal adâlet hakkında olduğu söylenebilir. Kalp, söz ve davranışlarda, çalışma ve ücrette, savaş ve barışta, nimetlerin paylaşımında, ölçü ve tartıda, âile’de eş, çocuklar arası sevgi ve miras paylaşımında, akraba ve çevreye karşı insanî ilişkilerde, hayatın her alanında adâlet sınaama unsurudur. Yaratıcıya ve yaratılmışlara karşı kulun saygı ve sorumluluk hassasiyeti de denilen takvâya en uygun eylem adâlet olduğundan Allah, âdil davrananları, adâletle hükmedenleri sever, zulmü ve haksızlığı da sevmez (eş-Şûra 42/40; Âl-i İmran 3/140; el-Maide 5/42). Allah’ın sevmesi ve sevmemesi gibi beşerî ifadelerin Allah’a izafesi teccim ve teşbih türü ilah tasavvurlarına zemin hazırladığından haberî sıfatlar denilen bu ifadeler dini düşünce literatüründe problem oluşturmuştur (Oral, 2017: 197). Allah’ın “el-Adl” ismi ve niteliği olan adâlet hem kâinat, hem de beşerî düzeyde tecellî eder (Aydın, 1992: 137). Kendisini “ehlü’l-adl ve el-adliyye” olarak adlandırılan kelâm ekolü Mu’tezile’nin bir çok meselelere adâlet penceresinden bakmaları Eş’arî ve Mâtürîdî kelâmında karşılık bulur. Onların kabul ettiği beş esastan biri adâlettir (Abdulcebbar, 2012: V/241-3, XII/13, 30, 136, 306, 512; 2013: II/10-1; Oral, 2013: 443). Dolayısıyla adâlet, kâinatın düzeni, bir devletin bekası, ailenin ve toplumun huzuru, dünyanın saadeti, âhirette mutluluk kaynağı kabul edilir. Adâletsiz dünyanın nizam ve intizamı olamayacağından dolayı “adâlet mülkün temeli” yani devlet olmanın temeli adâlettir ya da adâlet devletin temelidir, denilir (Oral, 2013: 446). İnsanlara peygamberlerin gönderiliş hikmeti, toplumsal yapıyı adâlet, özgürlük, temel haklarda eşitlik gibi temel evrensel kavramlar çerçevesinde yeniden inşadır. Sosyal kurumlarda ve görevlilerde adâlet öncelikli şart kabul edilir. Eşitlik ve özgürlük temelinde adâlet, hem yönetmede hem hüküm vermede en temel ilkedir ve bir yönetim biçiminin İslâm’a uygunluğunun da temel kriteridir (Düzgün, 2010: 6; 2015: 475).

“Mâtürîdîlik” veya “Mâtürîdîyye” adlı itikâdî ekolün kurucusu, kelâm ve tefsir âlimi Mâtürîdî (ö.333/944) adâleti, kişinin hayatında imân tezâhürü psikolojik ve sosyolojik bir kavram olarak algılar. Sosyal hayatta dirlik, düzen, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamaya ileten psiko sosyal bir faktör ve ahlâkî erdem olarak yorumlar. Adâlet, insanlar arasında hukukî, sosyal düzen ve dengenin sağlanmasında en temel ölçüdür. O’na göre isimler ve kavramlar bunları kullanacakların kendi fayda ve zararları için planlanıp düzenlenen, mutlulukları veya felaketlerine vesile kılınan hususları bilmeleri için vazedilmiştir. Adâlet kavramı da ayrışma, problem, mutsuzluk ve felâketlere değil, hoşgörü, birleştirme ve mutluluklara yönelik dini metinlere de uygun şekilde yorumlanmalıdır. Fert ve toplumsal barışı sağlama ve problemlerin çözümünde, huzur ve mutlulukların kaynağı adâlet unsuru, insanda en aziz şey akli tarafından idrâki, kalbiyle içselleştirilmesi, hayatının her alanını kapsayıcı iyi ve doğru bir şekilde yaşatılmasıyla mümkündür (Mâtürîdî, 2005a: 642, 578; 2005b: IX/36, 374, 401). Bu çalışmada Mâtürîdî özelinde adâletin psiko sosyal işlevi onun “Kitabu’t-tevhid” ve “Te’vilâtü’l-Kur’ân” adlı eserleri çerçevesinde araştırılmaktadır. Adâletin kavramsal çerçevesi özetle belirlendikten sonra, “inanç, söz ve davranışta adâlet”, “anlaşmazlıkların çözümü ve şahitlikte adâlet”, “âile’de adâleti gözetmek”, “adâletsizliğe sevkedenden psiko sosyal sebepler”, “takvâ’ya en uygun eylem adâlet” ve “Allah’ın adâletli davrananları sevmesi” başlıkları ile Mâtürîdî’de adâletin insan hayatında psiko sosyal işlevselliği incelenmektedir.

2. ADÂLET KAVRAMI

Adâlet, “idl” ve “adl” kökünden eşitlik, denklik, doğruluk, doğrultmak, haksızlıktan uzak durma, düzgünlük, istikâmet, insaf, hakkaniyet, doğru hüküm ve hikmet demektir (Isfehani, 1992: “adl” mad). İstilah anlamında adâlet, dînen yasaklanan şeylerden sakınıp hak yol üzere dosdoğru olma, günâhları işlemekten kaçınmak, hak sahibine hakkını tam vermek ve almak, ceza ve ödülde eşitlik, zulmün terki,

verilen ile hak edilen arasındaki denge, hikmet ile hareket, ifrât ve tefrit arasında orta yoldur (İbn Manzur, trs, “adl” mad; Topaloğlu-Çelebi, 2010: 13-4). Kur’ân’da adâlet denklik, düzeltme, ölçülü biçim verme, benzerlik, doğruluk ve hakka, gerçeğe, doğruya uygunluk, hikmet ile harekettir (el-En’am 6/1, 150; el-İnfitar 82/6-7; el-Maide 5/95; el-Enam 6/115). Adl ve adâlet isim olarak kullanıldığı gibi çok âdil anlamında sıfat olarak da kullanılır. Allah’ın isim ve sıfatı olarak adâlet, çok âdil, zulmetmeyip hakkaniyetle hükmeden, haktan başkasını söylemeyen ve yapmayan, her zaman her şeye karşı âdil, hakkıyla gören, işiten, her şeyin içini-dışını, önünü-sonunu bilen, hakîm ve gücü yeten mânalarındadır. Allah’ın “el-Adl” ismi, Hak, Muksit, Hakem, Hakîm, Rezzâk, Rahmân ve Rahîm gibi diğer bazı isim ve sıfatlarla da alakalıdır (Râzî, 1905: 147, 209; Topaloğlu, 1988: I/387). Hadis usûlü terimi olarak adâlet, rivâyetlerinin kabulünde râvinin sahip olması gereken sıfatlardan en önemlisi olup onda aranan zihni özellikleri ifâde eden zapt terimi ile birlikte râviye “sika”, güvenilirlik vasfını kazandıran bir unsurdur (Bağdâdî, 2003: I/280).

Kelâm ekolü Mu’tezile’nin beş esasından biri olan adâlet, failine yarar sağlayan şey; cevri veya sefeh ise bunun zıddıdır. Allah’ın bütün fiilleri adâlet üzeredir. (Abdulcebbar, 2012: VI/49-51; 2013, II/10). İmam Eş’arî (ö.324/936)’de adâlet, Allah’ın irâdesinin tecellisinden başka bir şey değildir. İnsan aklıyla değil de Allah’ın emrettiklerini yapmak sûretiyle adâleti tesis edebilir. Âdil olanı ve gayrı adil olanı yalnızca Allah bildiğinden, insana başka türlü gözükse de O’nun emrettiği şey âdildir ve O’nun yasakladığı şey zulümdür (Eş’arî, 1953: 44). Mâtürîdî’ye göre adâlet, hakka, gerçeğe, doğruya uygunluktur. Zulüm ve hikmetsizlik aklen çirkin, adl ve hikmet ise güzeldir. Fakat Allah’ın fiillerinde hikmet vardır diyen Mâtürîdî, Mu’tezile’nin, başkasına fayda sağlamayan her fiil, hikmetten yoksundur görüşünden ayrılır. Çünkü hikmet, ister yarar taşısın isterse taşımaması neticesi iyi ve güzel olan iştir, sefeh de bunun zıddıdır. Adâlet, hak üzerine ne bir şey ilave etmek, ne de bir şey eksiltmektir. Adâlet ve hikmet aynı sonuçta birleşip birşeyin bizzat konulması gereken yere konulması ifâde eder. Bunun zıddı yani bir şeyi yerinden başka bir yere konulması zulümdür (Mâtürîdî, 2005a: 124). İslâm felsefecilerine göre hikmet ile aynı anlamda olan adâlet, ifrat-tefrit arasında orta bir yol, hikmet, iffet ve şecaatten mürekkep bir haslettir (İbn Rüşd, 1992: 98-9). Fıkıh ilminde adâlet, büyük günahlardan sakınmak, küçük günahlarda ısrar etmemek ve seviyesiz davranışlardan kaçınmaktır (Gazâlî, 2006: I/157). Tasavvuf’da adâlet, Allah’ın mutlak gayb olmaktan vazgeçip tecelliye meyletmesinden ibaret, ilâhî zât ile uluhiyyet arasında bir dengedir. Kâinattaki kusursuz ve mükemmel denge ve hikmetten ibarettir (İbn Arabî, 1293: II/60-1). Adâlet, kıst ve insaf kavramları zulmün karşıtı, cevri (haksızlık), bağı (azgınlık), tuğyân (taşkınlık), fisk (sapmak), udvân (düşmanlık) kavramları da zulmün eş anlamlısıdır. Kalbin adâletsizlik hali karanlıklar ve zulüm gibidir. İlim ışık, cehil karanlık, hak ve iyilikler ışık, adâlet ışık, adâletsizlik karanlıktır (Mâtürîdî, 2005b: IV/69-70, XIII/111/179). Adâlet ile ilişkili kavramların tümüne değinmenin imkânsızlığı nedeniyle kıst, hak, hikmet ve mizan gibi yakın anlam alanına giren bazı kavramlar incelenmektedir.

2.1. Hikmet

Adâlet ve hikmet kavramları aynı anlam alanında mânalandırılır. Hikmet, âdilâne yargıda bulunma, bilme, anlama, zulümden alıkoyma mânalarında insanı zulümden, cehâletten alıkoyan, engelleyen bir özelliktir (İbn Manzur, trs: “hkm” mad). Allah’ın el-Hakîm ismi varlıkları en mükemmel sağlam şekilde bilmesi ve yaratması, hükmün, Allah’a âit oluşu kararlarında daîma hikmet ve adâlet olduğunu ifâde eder (Mâtürîdî, 2005a: 248). Varlıkların yaratılış gâye ve konularını açıkladığı hikmet ile eşdeğer sayılan adâlet, hakka, gerçeğe ve doğruya uygunluktur. Zıddı zulüm, cehâlet ve sefeh olan hikmet “her şeyi yerli yerine koymada isabetli olmak ve her hak sahibine hakkını vermek, her şeyi yerli yerine koymak” diye tanımlanır (Mâtürîdî, 2005a: 37, 86, 90, 176; 2005b: I/246, 273; II/188-9; IV/227, XIV/370). Hak üzerine ne bir şey ilave etmek, ne de bir şey eksiltmek anlamıyla adâlet ve hikmet aynı sonuçta birleşip birşeyin konulması gereken yere konulması ifâde ederler. Bunun zıddı yani bir şeyi yerinden başka bir yere konulması zulümdür. Demek ki zulüm, adâletin de hikmetin de zıddıdır, adâlet ve hikmet kavramlarının anlam alanı içindedir (Mâtürîdî, 2005a: 124).

2.2. Kıst

Adâlet kavramı ile aynı anlam alanında kullanılan terimlerden biri de “kıst”tır. Mizan ve terazi gibi aletlerle eşit, düzgün ölçmeyi kıst ifade ederken adâlet ise hüküm vermede olduğu gibi basiret ile idrak edilen durumlar için kullanılır (İsfehani, 1992: “kıst” mad). Kıst; sözde, fiilde ve diğer her şeyde ölçülü yani âdil değildir. “Kıstla hüküm verme” (Yunus 10/54) yani hikmetin gerektirdiği şekilde hakkaniyet ve adâletle hüküm vermedir. Kıst, hikmet ve adâlet çoğu zaman aynı anlamdadırlar (Mâtürîdî, 2005b: VII/69-70, 514, IX/288). Kıst’ın “alâmet ve işâret” anlamı, iyi olanlara iyi, kötü olanlara da âhirette kötü karşılık açısından Allah’ın dost ile düşmanı ayırd edici alâmet ve işâret koymasındandır. Kıstın bir anlamı da ölçü ve tartıdır.

Allah yaptıkları her çeşit işe miktar olarak değil adâletin gereği ve uygun olan bir karşılık verecektir. Yani Allah âdil davrananlara karşılığın hem dünyada hem de âhirette fazlasıyla vermesi lütûf ve keremiyle daha fazlasını da ihsan etmesidir (Mâtürîdî, 2005b: VII/13-5). “Ölçü ve tartının kıstla yapılması” (el-Enam 6/152), hakların adâletle yapılmasına yönelik olmalıdır. Malların değerini düşürülmesi ile tartıda yapılan haksızlık hakları yok eder (el-Araf 7/85). Bu durum malda ölçüyü tam yapılması fazlalık veya azlığın faiz olmamasına yönelik olmalıdır. Çünkü “Haksızlık yapmamak ve haksızlığa uğramamak” (el-Bakara 2/279) için faiz türü işlemlerden kaçınmak adâlettir. Fert ve toplum hayatının temeli adâlet olduğundan Allah kıst’ı yani adâleti sosyal hayatta emreden ve uygulayanları öldürme veya yok etmeye azm ve teşebbüs edenlere hem dünyada hem de âhirette can yakıcı bir azap vereceğini de söyler (Al-i İmrân 3/21; Mâtürîdî, 2005b: II/273-4, V/256). Kıst kavramı toplumsal ekonomik barışın temeli ölçü ve tartı ile adâlete verilen değere işaret ettiği söylenebilir.

2.3. Hak

Adâlet ile yakın anlam alanındaki terimlerden biri olan hak, gerçeğe, hakîkate, doğruluğa, ölçü, insaf ve adâlete uygun tutum ve davranışlardır. Bir yönüyle de varlığı kesin, mutlak gerçek, hikmete uygun olarak icat eden anlamından dolayı Hak, Allah’ın bir ismi ve sıfatıdır (İbn Manzur, trs: “hak” mad). Haberler için hak kavramı doğruluk, bir hüküm için hak kullanılırsa adâlet, söz ve fiiller için ise isabet anlamındadır. Allah’ın zâtı hak olduğu gibi O’ndan gelen ve O’na rücû eden her şey de adâlettir. Hak; hüccet, burhan, gerçek delil ve adâletli hüküm demektir (Mâtürîdî, 2005b: II/278, XVI/16-7, 85-6, XVII/399). Hasan Basri’nin “Kur’ân’da hikmetler ve haberler var, onun hikmetleri adâlet, haberleri de hak” sözünü delil alan Mâtürîdî, “Rabbinin sözü doğruluk ve adâlet bakımından tamamlandı” (el-Enam 6/115) ifadesinin bunu anlattığını söyler. Allah’ın hak olan adâlet emirlerine her akıl sahibinin düşünmesi ve idrâki sınama unsuruna yönelik olmalıdır (Mâtürîdî, 2005b: VIII/372, XI/311). İslâmî literâtürde psiko sosyal işlevi açısından hak, gözetilmesi korunması, sahibine ödenmesi gereken maddî-mânevî pay, imkân, eşya, menfaat, görev, borç ve sorumluluktur. Fert ve toplumların her yönüyle hak ve sorumluluklarının adâlet temelinde belirlenmesi ve dengelenmesi İslâm’da önem arzeder. Toprak mahsüllerinden zekât ve sadaka olarak ayrılması istenen pay hak olduğu gibi (el-Enam 6/141), evlenen erkeğin kadına ödeyeceği mehir de hak kavramı ile ifade edilir (el-Bakara 2/236, 241). Allah ve kul hakkı diye de incelenen hakların adâletle yerine getirilmesi âdil olmaktan geçer (Mâtürîdî, 2005a: 9, 10, 66-7).

2.4. Mîzân

Adâlet ile anlam alanına giren kelimelerden biri olan mîzân, bir şeyin ağırlığını ölçüye vurmak, değerlendirmektir. Vezn (zine) kökünden türemiş isim mîzân, tartıda kullanılan alet, ve ağırlık, ölçü ve adâlet anlamındadır (İsfahânî, 1992: “vzn” mad; İbn Manzur, trs: “vzn” mad). Kur’ân’da vezn/vezin, Allah’ın kâinatı yaratıp yönetmesindeki ölçü ve düzeni ile ölçü ve tartılarda, haklarla ilgili dürüst ve âdil davranışları anlatır. Ahirette veznin yani adâletin gerçekleşeceği, adâlet terazilerinin kurulacağı hiç kimseye haksızlık yapılmayacağı bildirilir. Adâletin gözetileceği gün olmasından dolayı mîzân günü denilir (el-A’râf 7/8; el-Enbiya 21/47; Mâtürîdî, 2005b: VII/69-70, 514, IX/288). Kişinin inanç, söz ve davranışlarında önemli bir fonksiyona ve geniş bir anlam ve uygulama alanına sahip olan adâlet kavramı, hikmet, kıst, hak ve mîzan kelimeleri ile daha çok aynı anlamı ifade ettiğinden adâletle aynı yada yakın anlam alanında oldukları da söylenebilir.

3. İNANÇ, SÖZ VE DAVRANIŞTA ADÂLET

3.1. İnançta Adâlet

Adâletin güzelliğini, zulmün de çirkinliğini çeşitli etkenlerle bozulmamış temiz selim aklın anlayıp idrâk edeceği kanaatini taşıyan Mâtürîdî’ye göre inançta adâlet; tekzip, inkâr ve çok tanrıcılık arasında kalbin adâlet ölçüsü akıl ve vicdan terazisiyle irâdesini iyi yönde kullanması sonucu imânı ve tevhidi tercihidir. İnançta adâletsizlik de akıl, nefis, zihin, fitrat, vicdan, duyu gibi kalbin yetilerini ölçüsüz ve adâletsizce kullanarak ya Allah’ı hiç tanımama ya da O’na denk bir varlık tanıma, yaratıcıyı ve tevhid delillerini inkâr, tekzip, redderek şirki tercihle gerçekleşir. İnkâr edenlerin başka şeyleri Rablerine eş tutmayı adâlet sanmaları, Allah’ı gereği gibi takdir edememeleri inançtaki bu ölçüsüzlüğü, dengesizliği ve adâletsizliği gösterdiğini belirten Mâtürîdî’de kişi kalbini, aklını âdil ve ölçülü kullanmadan yalancılığı ve inkârı seçerek Allah’a eş tutan bu adâletsiz tercihten dolayı büyük bir zulüm olan şirk karanlığına düşer (el-Enam 6/1; Lokman 31/13; ez-Zümer 39/67; Mâtürîdî, 2005b: V/8, XII/367-8).

Her şeyde adâlet esas olduğundan sevgi, niyet, şefkat gibi kalbi eylem ve hallerde ölçüsüzlük, Allah dışındakilere değer verip ölçüsüzce sevilmesi -Hz. İsa ve Üzeyir gibi- adâletsizliktir. (Mâtürîdî, 2005b:

VII/297, XIV/174). Fiziksel mânada evrene hâkim olan sevgi kalpte aşırıya kaçarsa adâleti, muvazeneyi sarsar, akılı bozar, bâtılı gerçek gibi gösterir (Muhasibi, 2006: 226; Kindî, 1998: 7; İbn Miskeveyh, 1985: 111-2). Bunu Mâtürîdî, rablığı da kulluğu da yerli yerine koyma olarak açıklar. Allah'ın kullarına adâleti emretmesi (en-Nahl 16/90), Mâtürîdî'de rablık ve ilahlığın kalpte ve sözde Allah'a tahsisi olmalıdır, bu konuda O'na ortak koşulamaz, bu nitelikler başkasına çevrilmez, nisbet de edilmez, "Rablık ve ilahlık Allah'a, kulluk da kullara nisbet edilir" der (Mâtürîdî, 2005b: VIII/177). Yine Mâtürîdî, adâlet eylemlerinin bireyin kendi kazanımları ile oluştuğunu vurgular. Bu kulun irâdesine fiilleri seçme hürriyetine verilen değer bir göstergesidir. Kalbin nefis, fitrat, vicdan, duygu, gönül ve akıl gibi yetilerinin işlevsizliği insanı diğer varlıkların en aşağı mertebesine indirger. Adâlet ise olgular arasında eşitlik ve dengede her şeye hak ettiği payı verip, hak ettiği yere koymaktan geçtiğinden inançta adâlet; kalbin yetilerini adâlet ölçü ve denge temelinde hak, doğru ve gerçeğe imân suretiyle yaratıcıyı hakkıyla takdir edebilmekten geçer (Mâtürîdî, 2005b: VI/193).

Mâtürîdî, deist ve dualist inanç akımı Seneviyye'nin "insan kendi öz yapısının iyiliği de kötülüğü de kapsadığının şuuruna varınca bu iki yetenekten her birinin bir rabbi bulunduğunu da anlamış olur" görüşünü eleştirir, ve "bize göre kendinİ, nefsinı tanıyan rabbini de tanımış olur, çünkü kendi öz yapısını tanıyan kişi iç yapısının psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarını tam mânasıyla kavramayaz, bunun yaratıcının yardımı, peygamberlerin yol göstermesiyle şuuruna vardığı oranda rabbisini de tanımış olur" der. Yani kendi varlığının acze düşmeyen bir "Kadîr", cehle düşmeyen bir "Alîm", yönetişinde alternatifi ve rakibi bulunmayan bir "Cebbâr", her haline acıyan ve yaşatan "Rahmân, Rahîm ve Kayyum" sayesinde gerçekleştiğinin şuuruna varır. Gizli nefsinı tanıyan rabbini de tanımış olur (Mâtürîdî, 2005a: 160-1, 236, 271-342).

Kulun görevi Allah'ın varlığı ve birliğine şahitlik olduğundan imân edenler bu şahitlikleri ile adâleti ifa ettiklerini belirten Mâtürîdî'ye göre kalbini İslâm'a açan kişi kalbini özgür irâdesiyle adâletli bir anlayış, kavrayışla tevhid inancına yönlendirmesiyle bu şahitlik gerçekleşir. Kalbin adâletsizliğini Mâtürîdî, özgür irâdeyle seçtiği ve onayladığı küfrün karanlığı kalbin nurunu kapattığında bir şey görülmez, ibret alınmaz, işitmez ve hakkı söyleyemez, kalbin adâlet hâlini imân nuru ise gördürür, kalp hakkı batılı ayırır, sahte ve kesin kanıtları anlar, der (ez-Zümer 39/22; Mâtürîdî, 2005a: 425; 2005b: IX/78, 106, XVII/254-8). Adâlet'in kalpte fiilen yokluğu karanlık bir kaos, stress, huzursuzluk ortamı doğuracağından inanç hallerinde adâletin eksikliği ya da yokluğu akîde bozukluğu, karanlığı, kalbin şirk hali adâletsizliğin en büyüğü olduğundan büyük bir zulüm olarak adlandırılır (Lokman 31/13; Mâtürîdî, 2005b: XI/228-9). Mâtürîdî'de kalp ve akıl, büyük bir ilâhî lütf olup aynı zamanda insanda bulunan en aziz şey olmasına rağmen bu aziz şey, ölçüyü, mizanı bozup adâletsizlikle en büyük nusibet haline gelir. Rabbini tanımayan zulüm içinde bir akıl, kalbe işkence çektirir, başkalarına da belâ ve musibet verir (Mâtürîdî, 2005a: 160, 223; 2005b: I/35, 38, II/23, 27, IV/227).

Tevhidi kalp, söz ve eylem olarak göstermenin peygamberlerin en temel görevi ve gönderiliş hikmeti olduğunu söyleyen Mâtürîdî, takvânın en üst mertebesinde olan nebiler, tahrife uğramış tevhidİ, dini yeniden özüne döndürme ve bu aslî formun tahrifiyle aşkın varlık tasavvurunda ortaya çıkan her türlü yanlışlığı da yeniden düzeltirler. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e muamelât/şariat değişse de imân ve tevhid hep aynı olmuştur. Evrendeki sayısız deliller ışığında aklın ölçülü düzgün düşünme ve istidlâli sonucu Allah'ın varlığı ve birliğine, ortağı, eşi ve benzeri olmadığına kalbin inanması şeklinde gerçekleşen bu yumuşama, merhamet ve sevgi, adâlet bakış açısı ile davranışlara eşitlik, merhamet ve hoşgörü şeklinde tezâhür eder. Mâtürîdî'de adâleti kabul etmeyen, âdil eylemleri yansıtmayan taşlaşmış hastalıklı kalp hâli, nefsin olumsuz arzularını ilah yerine koyar, akledip bu gafil ve âdil olmayan halini değiştirmezse kulağın, gözün sonunda da kalbin mühürlenmesine sebebiyet verir (Mâtürîdî, 2005a: 37, 138-9, 169, 170; 2005b: I/160-1, II/23, XIII/283, XVII/42).

İslâm ve imân terim anlamlarıyla içiçe olan tevhid, İslâm'da dînî ve ilmî zihniyeti belirleyen en canlı ilke kabul edilir. Çünkü tevhid, önce zihinde belli bir yapılanma, ardından da yaşam biçimlerini şekillendiren bir inançtır (Düzgün, 2005: 20). Kalpte söküp atılamayacak bir tarzda kök salan bir imân, eylemin desteğiyle elde edilebilir. Davranışla imân arasında çift yönlü hareket eden iç içe bir etkileşim ağı vardır (Alper, 2013: 147). İnsanlığa risâleti, imânı nimet ve lütf temelinde değerlendiren Mâtürîdî, "Allah'a bize adâleti ile muâmele etmemesini isteriz. Ederse helâk oluruz. Bu yüzden lütfu ve nimeti ile muamele etmesi için yalvarıp duâ ederiz" diyerek imânı tercih eden kul yönünden adâlet, Allah yönünden kula hidayet ve merhamet etmesiyle lütf ve nimet olduğunu vurgular (Mâtürîdî, 2005b: I/19, XIV/381, XVI/170). İmânlı kalbin adâlet hâli, yaratılmışlara hoşgörü, sevgi, merhamet, kendilerine hak ettikleri değeri verme, her şeyi yerli yerine koyma şeklinde tezahür eder. Kişi bir şeyi maddî-manevî açıdan âit olduğu konuma göre takdir

ettiğinde sosyal hayatın her bir katmanında adâletin yaşatılmasına da katkıda bulunmuş olur, kişiyi takvalı olmaya ve insanca yaşamaya sevk eder. İfrat ve tefritten uzak adâletli ve sağlıklı bu kalbî hal ve eylemler, davranışlara da psiko sosyal olgu adâlet ve âdil eylemlerde bulunmak şeklinde tezâhür eder. Dolayısıyla Mâtürîdî'ye göre adâletin psiko sosyal işlevi inançta adâlet, kalbin aklı ve özgür irâdesiyle imânı ve tevhid inancını seçmesiyle işlevsel hale dönüşmektedir.

3.2. Sözde Adâlet

Adâletin bir şeyi âit olduğu yere konulması ve onun için tayin edilen sınırın korunması olduğunu belirten ve “Söz söylediğinizde adâletli olun!” (el-Enam 6/152) ifâdesini delil alan Mâtürîdî, sözde adâletin fiilde adâletten daha önemli olduğunu açıklar ve hikmet akılsızlıktan hak da bâtıldan sözle ayırt edilir, sözde adâlet daha önemlidir, der (Mâtürîdî, 2005b: V/257, 325). Allah'ın insanlara konuşurken gönül alıcı, sözün en güzelini söylemesini istemesi (el-Bakara 2/83; el-İsrâ 17/23, 53), dilin kalbin tercümanı olması, birikmiş duygular ve zihinde tasarlanmış düşüncelerin iletişim açısından dil ile ifade edilmesinden dolayı olmalıdır. İmânın ikrârı ve dinin ihyasına hakların yerli yerine konulmasına vasıta dil olduğu gibi, bunların aksine kişinin günâha ve küfre girmesine, husûmet ve nefretin oluşması ile sosyal hayatta birliğin bozulmasına da sebep olabilir. Türk şâir ve düşünürü Yunus Emre (1240-1321)'nin “*söz ola kese savaşı, söz ola kestire başı, söz ola agulu aşı, balıla yağ ide bir söz*” (Tatçı, 1990: 113-4) dizesi ile ifade etmek istediği sözün belki de bu özelliğidir. Bütün peygamberler ile kitapların dil/lisan üzerine gönderildiklerini belirten Mâtürîdî'de dil/lisanın yaratmasının hikmeti, onu yaratıklar arasında birbirlerini anlamada tercüman olması, dil vasıtasıyla ihtiyaçların giderilmesi, onunla dünya ve âhiret ayakta durmasıdır (Mâtürîdî, 2005b: VIII/295).

Kalpteki niyet, duygu, irâde ve isteği dışarıya ifade vasıtalarının başında gelen söz, içteki hal ve eylemleri bilmede en sağlam dayanak kabul edilir. Kalp adeta sözlerin hazinesi, ağız kilidi ve dil de anahtarıdır. İnsanın gönül halinin dengeli olup olmadığı, nasıl bir akla ve vicdana sahip olduğu ikrâr ettiği sözlerden büyük ölçüde açığa çıkar. Adâletli, doğru ve güzel söz söyleme, güzel ve estetik tarzda yaratılan insanın yaratılış hikmetine de uygundur. Mâtürîdî, dilin hayır, adâlet ve hikmet doğrultusunda kullanmanın kulluk görevi olduğunu da söyler. “Dili eğip bükme” (Al-i İmran 3/78; en-Nisa 4/46); çok yaldızlı laflarla mübalâğa ederek konuşmak, ölçü ve adâletsizce kelimeleri tahrif etmektir. Kavramın bulunduğu anlamdan başka yere konulması zulüm, hikmetsizlik ve zemmedilen bir durumdur. İsimler ve kavramlar bunları kullanacak kimselerin kendi fayda ve zararları için planlanıp düzenlenen, mutlulukları veya felaketlerine vesile kılınan hususları bilmeleri için vazedildiğini belirten Mâtürîdî'ye göre hak, adâlet gibi kavramlar da tüm insanların yararına ve psiko sosyal davranışlarına katkı sağlama yolunda dini metinlere uygun şekilde yorumlanmalıdır (Mâtürîdî, 2005a: 642; 2005b: II/345, III/253). Dilinin olmaması sebebiyle derdini anlatamayan, elinden bir şey gelmeyen kişi ile adâleti emreden, kendisi de hidayette bulunan kişi bir olup olmaması konusunda (en-Nahl 16/76) Mâtürîdî, elbette ki ikisi aynı olmaz, der. Ekonomik, sosyal, psikolojik ve ahlâkî bakımdan farklı konum ve seviyelerde iki insan arasında bir denklik ve işlevsellik kurulması apaçık bir adâletsizlik olarak görüldüğüne göre imân etmekle kalbini ve uzuvlarını psiko sosyal işlerde fonksiyoner kılan mü'min ile inkâr ve tekziple küfrü seçen kalbin uzuvlarını dilsiz ve işlevsiz kılmasıyla bir olmaması gibidir (Mâtürîdî, 2005b: VIII/157). Adâleti, hakkı ve doğruyu söyleme fert ve toplumları kaynaştırırken, yine dil ile söylenen yalan, yalancılık ve zulüm ise sosyal hayatta saygı ve güvenin kalkmasına, hakların kaybolmasına, adâletin yerini zulmün ve haksızlıkların almasına sebep olur. Adâletin söz ile yaşatılması psiko sosyal yaşamsal önemli bir ilke olduğundan toplumlarda adâleti söyleyenleri, adâletin oluşması için çaba sarfedenleri öldürme veya yok etme azm ve teşebbüslerde bulunanları Allah hem dünya hem de âhirette can yakıcı bir azapla tehdit etmektedir (Al-i İmran 3/21; Mâtürîdî, 2005b: II/273-4, V/256).

Mâtürîdî'de sözde adâlet; sözünde iyi, güzel ve doğru konuşma, olaylara, hallere dosdoğru objektif tanık olma, hak, doğru sözlerle şahitlik, nefsâni heves, menfaat, tarafgirlik, his ve duygulara kapılmadan, dili eğip bükmeden, kavramları tahrif etmeden, anlaşılır ve gönül alıcı sözlerle adâletten ayrılmayıp âdil olmaktır. Sözde adâlet; doğru ve güzel söz, şahitlikte hakikatı söylemek ve doğru tanıklık olarak görülür (Mâtürîdî, 2005b: IV/67-8, 175, VIII/295).

3.3. Davranışta Adâlet

Davranışta adâlet, bireyin iyi veya kötü, zulüm veya hikmetli, adâletli ve güzel ahlâk gibi özgürce yaptığı eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmesi ve sonuçlarına katlanmasıdır. Allah adâleti gereği kimseye gücünün yetmediği şeyi yüklediği (el-Bakara 2/233, 286; el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/42), herkesin eylemlerinden sorumlu olacağı, insanların birbirlerine karşı takat ve güçlerinin yetmeyeceği işleri

yüklememelerinin de adâlet olduğu bildirilir (en-Nisâ 4/84). Eşitlik, hak ve özgürlük ölçüsü olan adâlet, yönetimi ve yargıyı içine alan bir anlam genişliğine sahip olduğundan Mâtürîdî, insanın icraatlarının hakka, adâlete uygunluğu ve sorumluluğun önemini vurgular ve ilkönce kalpte olan bu bilinç, söz sonra da davranışlarda görülür, der. Bireyin eylemlerini âdil yapmasının kulluk görevi olduğu kanaatini taşıyan Mâtürîdî’de en küçüğünden en büyüğüne toplumdaki sosyal kurumlarda bulunması gereken temel ilke; eşitlik, özgürlük ve hakkaniyet ölçüsü olan adâlettir. Diğer varlıklarda bulunmayan akıl ve irâdeye sahip olan insan kendine özgü inancı, değer yargıları ve yaşama tarzıyla bir şahsiyet olduğundan onun kalp, söz ve davranış olarak adâleti seçmesi istenir ve sorumlu tutulur. Bu bağlamda kişi özgür irâdesiyle seçtiği kalbin onayladığı adâlet ve zulüm türü eylem, hal ve fiillerinden sorumlu olur (Mâtürîdî, 2005b: IV/227).

Mâtürîdî’de seçme özgürlüğü denilen irâde sadece kalpte psikolojik bir fonksiyon olmayıp aynı zamanda bilinçli bir seçme gücü, eylemlerin sonuçlarından sorumlu hale getiren adâlet temelinde bir ilkedir. Irâdenin hikmeti; insanı olumlu kalbî yöneliş ve eylemlere yöneltmesi, bir şeye irâdesiyle karar verdiği o işin niçin yapıldığını, özgürlük bilinciyle sorumluluğunu bilmesidir (Mâtürîdî, 2005a: 293-4, 459, 468; 2005b: II/184). Allah, Hz. Peygamber’e adâletle hareket etmesini emretmesi (eş-Şura 42/15), bütün insanların toplumsal kurumlarda eşitlik hak ve adâletin gözetilmesi bunu ispatlar. Mâtürîdî, yönetici ve yardımcıların hüküm verirken sosyal barışın temeli adâlete riâyet etmelerini elzem ve sosyal kurumların her alanında gerekli görür (Mâtürîdî, 2005b: I/441, II/21, 233, 312, III/113-4, VII/179-180, XIII/74; XIV/10; XVII/358). Adâletin emredilmesi, eylem sorumluluğun toplumsal hayatın dirlik ve düzeninin sağlanmasında insanların en birincil görevi olmasındandır (en-Nahl 16/9; Sa’d 38/26; Zemahşeri, 2017: V/140). İslâmî düşüncede yönetim görevine talip olacaklarda sorumluluk açısından âdil olma niteliği önemsenir. Mu’tezile’ye göre adâlet prensibini çiğneyen yönetici kendisine itaat hakkını kaybeder (Abdulcebbar, 2012: V/241-3, XII/13, 30, 136, 306, 512; 2013: II/10-1). Siyâset bilimiyle ilgilenen birçok âlime göre sosyal kurumlarda görev alacakların öncelikli niteliği âdil olmaktır (Farabî, 1895: 18, 79; Nesefî, 2004: II/438 vd; Taftazani, 1998: V/236). İlk dönemlerden beri savunulan adâlet ilkesini Hasan Basrî (ö.110/729), Halife Ömer b. Abdülaziz (ö.101/719)’e yazdığı mektubunda âdil yöneticinin sorumluluk bilincini şöyle anlatır;

“Âdil yönetici; çocuklarına karşı şefkatli bir baba gibidir, küçükken onlar için didirir, büyüdüklerinde eğitimleriyle uğraşır, hayatta iken onlar için kazanır. Âdil yönetici; çocuğuna karşı merhametli, yufka yürekli bir anne gibidir, onu meşakkatle taşır, doğurur, çocukken terbiye eder, uyandığında o da uyanır, huzuru ile huzur bulur, sağlığına sevinir, şikâyetinden kederlenir. Âdil yönetici; organlar içinde kalp gibidir, onun sağlıklı olmasıyla diğer organlar sıhhat bulur, bozulmasıyla da bozulur. Bu tavsiyemi sevdiği kimseyi sağlığına kavuşturmak istediği için ona acı ilâçlar içiren bir doktor gibi telâkki et!” (İbn Rabbîhi, trs: I/25).

Siyaset bilimiyle ilgilenen düşünür Gazâlî (ö.505/1111) de *“Ey Sultan! Sadece kendi elini zulümden çekmekle yeterli olduğunu zannetme! Görevlendirdiğin kimseleri ve yardımcılarını da zulümden uzak tut! Zira sen, yaptığın zulümden sorgulanacağı gibi, onların işlediği zulümlerinden de hesaba çekileceksin!”* (Gazâlî, 2014: 63) diyerek sorumluluk kapsamını dile getirir. Mâtürîdî, zulmeden birinin hutbelerde gerçeğe aykırı âdil olarak takdim edilmesini dinin çok önem verdiği psiko sosyal ilke adâleti ve âdil olmayı hafife alma, adâlet kavramın içini boşaltma, değiştirme, tahrif olmasından dolayı eleştirir (Kutlu, 2003: 29; Özen, 2013: XXVIII/164). Çünkü kavramın bulunduğu yerden başka yere konulması zulüm, hikmetsizlik ve zemmedilen bir durumdur (Al-i imran 3/78; en-Nisa 4/46; Mâtürîdî, 2005b: II/345, III/253).

Bütün insanlara adâletle hükmedilmesi (en-Nisa 4/58), hüküm vereceklerin hangi inançtan olursa olsun insanlara eşit muamelede bulunmaları adâlettir (Düzgün, 2011: 349). Eşitlik, özgürlük ve hoşgörü temelinde adâleti yorumlayan Mâtürîdî, düşmanlık gibi bahanelerle inançların yaşanmasına engel olunmamasını ister. Kâbe herkesin özgürce ziyaret edebileceği ortak paydadır. Bireyin en temel hakkı olan özgür irâdesi ve inancı da değerlidir. Allah yönetim erkinin insanların inançlarını hoşgörü ile özgürce yaşamalarının önünü adâletle açmalarını emretmektedir (el-Mâide 5/2; Mâtürîdî, 2005b: IV/134; Düzgün, 2015: 477).

Mâtürîdî’ye göre birey tercih hakkına sahip olup diğerini tercih hakkı bulunduğu sorumlu olur. Muktedirin (ıstıtaat) iki türünden biri; hallare ve sebeplere muktedir olma gücü, diğeri fiillere muktedir olma gücü. Sağlık, selamet ve benzeri gibi hallere ve sebeplere muktedir olmak fiilden öncede fiille beraber ve fiilden sonra da bulunması câizdir. Fiillere muktedir olmaksızın (ıstıtaat) sadece fiille beraber bulunur. Kişi özgür irâdesiyle tercih ettiği kalbin onayladığı uzuvların da yerine getirdiği adâlet ve zulüm türü eylem, hal ve fiillerinden sorumlu olur. Adâlete değer veren toplumlar da; bütün insanlara örnek, âdil, dengeli, sorumluluk taşıyan bireylerden oluşur (el-Bakara 2/143; Mâtürîdî, 2005a: 411-3; 2005b: I/209-211; IV/61).

Mâtürîdî'de sorumluluğun öncelikli şartı, emredilen veya yasaklanan şeyin insanın irâdesi ve gücü oranında yerine getirebileceği türden olmasıdır. Buna göre, insanda var olan ve kendisinin hem dünya hem de âhîret boyutlu sorumlu tutulmasına neden olan eylemleri iradî/ihtiyarî fiilleridir. Mâtürîdî, Allah'ın adâleti, hikmeti, lütfu ve merhameti gereği irâde dışı hata ile yapılanlardan yükümlülüğün kaldırıldığını söyler. Bilgi ve ehliyeti olmayan şeyin ardına düşüldüğünde ilmin sebebi kulak duydukları, göz gördükleri ve gönül de azm, niyet ve yaptıklarından beraberce sorumlu olurlar (el-İsra 17/36; Mâtürîdî, 2005a: 540-1; 2005b: I/82, II/232-3; VIII/275). Allah'ın irâde ve kudreti yanında kulun fiiline etkisi olmadığı insanın gücü yetmeyeceği şeyle mükellef tutulabileceği tarzı cebrî düşüncelere itiraz eden Mâtürîdî, güçten yoksun bırakılan birinin mükellef tutulması aklen tutarsız, fakat kudretini zayı eden kimse mükellef tutulmaya lâyık görülebilir, insanlara adâletle hükmedilmesi hüküm vereceklere özelde savcı ve hâkimlerin genelde tüm insanların anne baba, akrabalık ilişkilerinde hissî değil adâletle hareketin kulun gücü ve sorumluluğunda olmasındandır, der (en-Nisa 4/58; el-Mâide 5/8; Mâtürîdî, 2005a: 266, 423-4; 2005b: II/228 vd).

Mâtürîdî'de adâletin gerçekleşmesinde özgür irâdenin fert hayatında değeri olduğu gibi toplum hayatında da önemli bir yeri vardır. “*Bir toplum kendi durumlarını değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez, nimeti de almaz*” (el-Enfal 8/53; er-Rad 13/11) kuralı ferdin irâdesi gibi toplumun irâdesine de önem atfeder. İnsan, kendisinde yaratılan bir kudretle herhangi bir eylemi iyi ya da kötü yönde kullanma hürriyetine sahip olduğundan dolayı da bütün yapmış olduğu eylemlerinden sorumludur (el-En'am 6/102; er-Rad 13/16; el-Fatır 35/3; ez-Zümer 39/62; el-Mü'min 40/62; Mâtürîdî, 2005a: 31, 215, 228, 255, 358-9, 2005b: II/160). Bununla Mâtürîdî'nin bireyin sorumluluğunu öne alarak en temel hakkı özgür irâdesine değer atfettiği söylenebilir. İnsan vücûdunun düzenli, sıhhatli ve adâletli işleyişi gibi sosyal kurumlar da adâletli olursa, ondan maksat ve gâye meydana gelir, aksi halde adâletsizlik ve zulüm ile vücut düzeni hasta konuma geldiği gibi kurumların adâletsizliği ve zulmü sosyal hayatın düzenini bozar, medeniyetler ve toplumlar da yıkılabilir (İbn Haldun, 1968: III/33 vd). Böylece kişi fert ve toplum hayatında iyi-kötü, adalet-zulüm gibi özgürce yaptığı ve yapılmasına vesile olduğu fiilinden sorumlu olması, hikmetli, güzel ahlâk eylemleri âdil, ölçülü yapması, sorumluluğu üstlenme, sonuçlarına da katlanması adâlettir. En küçüğünden en büyüğüne toplumdaki sosyal kurumların yönetim düşüncesinde geçerli olan hak, hukuk, eşitlik, özgürlük gibi hikmetleri içinde barındıran sorumluluk bilincinin hem yöneticiler hem de yönetilenlerde öncelikli olması gereken önemli unsurlardan biridir. Her şeyde ölçü, denge ve itidal sağlanınca da fert ve toplum hayatında adâlet kendiliğinden gerçekleşmektedir.

4. ANLAŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜNDE ADÂLET

İnsanları ihtilafa düşüren psikolojik ve sosyolojik rahatsızlık oluşturan anlaşmazlıklar ile çeşitli tartışma konularının çözümünde adâletin önem arzettiğini söyleyen Mâtürîdî, “anlaşmazlıkları adâletle çözün!” (el-Hucurat 49/9) ifadesini, insanlar arası ülfete muhabbete sevgi ve adâlet ile barışın sağladığı birlik ve bütünlüğe davet olarak yorumlar. Bu anlaşmazlıkları düzeltmeyi âdil olmayan yöntemlerle yapmayıp adâletle barıştırın önerisidir. Âdil olmak, hüküm vermede âdil, ölçülü, eşit ve hakkaniyetli bir şekilde davranmaktır (Mâtürîdî, 2005b: XIII/179, XIV/69). Mâtürîdî, kişinin adâlete, barış ve huzura ihtiyacı olduğu gibi toplulukların da adâlet temelinde barış ve huzura ihtiyacı olduğunu dile getirir. İbn Abbas (ö.68/687)'ın “*İslâm'da Hudeybiye barış anlaşmasından daha büyük fetih yoktur; bu anlaşma ile anlaşmazlıklar bitmiş, insanlar güven ve emniyete kavuşmuşlardı. Barışı takip eden iki sene içinde müslüman olanların sayısı, o zamana kadar müslüman olanlardan daha fazla idi*” sözünü delil alan Mâtürîdî, din ve mezhep açısından kardeş olmasalar da insanlar soy itibarıyla kardeşlerdir, der ve en büyük fethin kılıçla değil gönülleri fethetmekle olduğunu, insana emanet verilen mal, mülk, makam, cinsiyet, kabile, soy vb. gibi nitelikler fazilet ve değer ölçüsü değil, bunları yerli yerinde adâlet ve hikmete uygun şekilde takvâ türü iyi eylemler yapmakla mümkün olduğunu söyler (Mâtürîdî, 2005b: I/413, II/159, 455, VI/344, 403, VIII/111, XIV/9, 77).

Âyetlerde vasiyetle ilgili ihtilâf, karı-koca arasında geçimsizliği gibi durumlarda genel olarak sulhun yani insanların arasını adâletli bir şekilde bulmanın bir görev ve daha hayırlı olduğu, barışın mutlak mânada iyi bir çözüm yolu sayıldığına dikkat çekilir (el-Bakara 2/182, 228; en-Nisâ 4/35, 128; el-Enfâl 8/1). Mâtürîdî'ye göre âile anlaşmazlığının çözümünde âdil birer hakem tayini, gerçekte bütün insanları barıştırmaya yönelik bir teşvik içerir. Bu, adâletin âile gibi sosyal her bir kurumda adâlete ve doğruluğa teşviktir. Hakemlerin görevi; tarafların arasını düzeltme yolunda adâletsizliği ve zulmeden tarafı adâlet yoluna getirmek için uygulanacak yöntem ve müeyyideyi belirlemek, onlara psiko sosyal destek vermek gibi uzlaştırma ve kardeşliğe yönelik olmalıdır. Mâtürîdî sulhun “kardeşlerin arasını düzeltin” (el-Enfâl 8/1; el-Hucurat 49/10) ilahî emrini delil göstererek bütün fertlere düşen psiko sosyal bir görev yorumunu

yapar. Eşler irâdelerini zulüm ve haksızlıkları terkedeceklerine dâir iyi yönde kullanırlarsa “Allah aralarını bulur” (en-Nisa 4/35) ifadesiyle barış ve huzurun garantörü Allah’tır. Yine eşler evliliğin devamında adâletsizlik ve zulmün de devam edeceği kanaatiyle ayrılma irâdesini gösterirlerse “*karı koca ayrılırlarsa Allah bol rızkıdan onların ihtiyaçlarını giderir. Allahın lütfu geniştir, hikmeti sonsuzdur*” (en-Nisa 4/130) ifadesiyle Allah yine eşlerin yeni hayatlarında garantör olur. Karşılıklı rıza esasına dayalı bu durum, Allah’ın adâleti gereği kulun özgür irâdesine değerini de gösterir (Mâtürîdî, 2005b: III/213-4, IV/63).

Mâtürîdî, Allah’ın gönülleri birleştirmeyi ve birlik olmayı emrederken, ayrışmayı, bölünmeyi, parçalanmayı da yasaklar, aralarında ihtilaf, tartışma, ayrışma ve kavga olan insanların arasını düzeltmeyi, bunu yaparken de âdil davranmayı bütün herkese emrettiğini söyler (Mâtürîdî, 2005b: XIV, 70). Böylece O, sosyal hayatta psikolojik ve sosyolojik rahatsızlık oluşturan anlaşmazlıklar ile çeşitli tartışma konularının çözümünde adâlet ölçüleri içinde barışın psiko sosyal bir görev ve sonuç bakımından daha hayırlı olduğu, karşılıklı rıza beyanına dayalı anlaşmaların iyi bir çözüm ve mutlak mânada hayırlı sonuçlara vesile olacağına dikkat çeker.

5. ŞÂHİTLİKTE ADÂLET

Bir olayı ve durumu görenin veya duyanın tanıklığı olan şâhitlik sözde ve eylemlerde doğru ve âdil olmakla gerçekleşeceğini belirten Mâtürîdî’ye göre bu şâhitlik evrende bulunan tevhid delilleri ile nebilerin getirdiklerini adâletle kabul ve tasdik etmek olduğu gibi insanlarsa psiko sosyal ilişkilerde doğru sözlü ve âdil iyi eylemler yapmaktır (Al-i İmran 3/52-3; Mâtürîdî, 2005b: I/313). Mâtürîdî, işlevselliği yönüyle söz şâhitliğinin davranışlardaki adâletten daha önemli olduğunu, hak ihlâlinin önüne geçilmesi, hakkın sahibine adâletli bir şekilde aidiyetini temininde adâletle şâhitliğin yapılmasını, buna çağrılan tanıkların gitmesi ve doğru konuşması önemli bir sorumluluk olduğunu söyler. Bu görüşüne “söz söylediğinizde adâletli olun!” (el-Enam 6/152) ifadesini delil alan Mâtürîdî, tanıklıkta âdil olmanın davranışlarda adâletten daha önemli olduğunu, haksızlıkları önleme ve hakkın ortaya çıkarılmasında söz ile adâletin ifasının önemine işaret eder (Mâtürîdî, 2005b: V/257, 325).

Kişinin kendi ve akrabalarını ilgilendiren meselelerde “kendiniz, anne-babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa adâleti ayakta tutun!” (en-Nisa 4/135) denilerek hislere kapılmadan âdil şâhitliğin sınama unsuru olduğuna da işaret edilir. Gerçekleri gizleyen şâhidin kalp ve vicdanı hakikatı gizleme günahıyla karardığı, sıkıntı ve strese olduğu, zayi edilen hak sahiplerinin de kalplerini sıkıntıya soktuğundan onlardan da sorumlu olduğu, şâhitliği dosdoğru yapanların da kalp ve vicdanlarıyla rahat oldukları söylenir (el-Bakara 2/282-283; el-Me’aric 70/33).

Mâtürîdî’ye göre muktesid/orta yolu tutanlar, hakkı tahrif etmeyen âdil bireylerden oluşur, “vestakim” de kalp, söz ve davranışta aşırıya gitmeden mu’tedil yani insaf, istikamet ve adâlet üzere olanlardır. Beşer statüsünde hata yapan bireyin bu hatasını bilmesi, özeleştirii yaparak tecrübe kazanması, istikamet yoluna girmesi, aşırılığa, zulme, adâletsizliğe girmeme şeklinde gerçekleşir (el-Maide 5/66; Hud 11/112; eş-Şura 42/15; Mâtürîdî, 2005b: IV/272, XIII/178-9). Âdil bireyin ifrat ve tefrit türü aşırılıklardan uzak olduğunu işaret eden Mâtürîdî, Allah’ın mü’minleri “vasat ümmet” (el-Bakara 2/143) kılması ve Hz. Peygamber’in de işlerin en hayırlısının iki uçta yani ifrat ve tefritte kalmayıp orta yolu takip eden mezhepleri işaret etmesi, bu hali açıkladığını söyler. Mâtürîdî’de imân sahiplerinin (mu’tedil) vasatlığı; âdil şâhitlik yapma hakkına sahip ve şâhitliği kabul edilen doğru karakterdeki insanlar olmasından dolayıdır. Mâtürîdî, her işte olduğu gibi şâhitlikte adâletli, mu’tedil ve insafı yolun her zaman daha uygun olacağını belirtir (Mâtürîdî, 2005b: I/260). Şâhitin hakikatten hiçbir şeyi gizlememesi, adâleti hakkıyla yerine getirebilme dışında gerçekleri değiştirmemesi gerekir. Allah’ın kendisi anne-baba ve yakınları aleyhine de olsa adâlet isteği Mâtürîdî’de, her iş, hal ve sözde doğruluk ve doğru şâhitlik, işsizlik ve fakirliğe düşme korkusu vb. gibi hislere uymadan, akraba, komşu, zengin, itibar ve nüfuz sahibi vb. gibi tarafgirliğe kapılmadan adâletten ayrılmamaktır (Mâtürîdî, 2005b: IV/67-8, 175). Adâletin gözetilmesi; Allah’ın rızasını kendisine, akrabaya, zengine, fakire, makam ve statüye tercihtir (Güler, 2009: 157-8).

Vasiyet şâhitliğinde iki âdil kişi istenmesi insanlararası işlerin karşılıklı rızaya dayalı ve adâlete uygun olmasına yönelik olmalıdır (el-Maide 5/106). Kadınların şâhitlik konusunu ele alan Mâtürîdî, toplumsal olaylarda şâhitliğin iki kişi olması esastır, der. Mal ve ticaret şâhitliklerinde bir erkek iki kadın olması eşitsizlik veya adâletsizlik olarak düşünmeyen Mâtürîdî, bunun gerekçesini “iki şâhit olma” kuralına bağlar. İki şâhit kadın olunca diğer bir erkek yok hükmünde olduğundandır. Yani tek erkeğin şâhitliği hukukî işlerde kabul görmez. İki kişi olması hikmete ve elde edilen menfaate uygun olduğundandır. Biri unutursa diğeri hatırlatacağından iki kadın yani iki şâhit olmalıdır. Kadın burada erkekle eşittir. Diğer davalardaki şâhitliklerde iki, zinâda dört istenmesi bu görüşü de destekler. Mâtürîdî’ye göre bir erkek yok

hükümünde olduğundan hakların adâletle ifasında biri unutursa diğeri hatırlatacak olduğundan iki kadın olmalıdır. Nazik, narin ve hassas ruhlu yaratılıştaki kadınların ceza ve had gibi konularda şahitliği, gerekli hallerde olması esastır. Nikâh, boşama ve köle azat etme konularında kadınların şahit olması psiko-sosyal açıdan daha doğrudur. Yani tek başına şahitliği hadler ve kısas hariç diğer bütün şahitliklerde uygundur (Mâtürîdî, 2005b: II/212-5). Kur'ân, toplumsal sahada, erkek ve kadının biyolojik ve psikolojik yapılarının farklı sahalarda farklı şekillerde tezâhür ettiğini kabul ettiğinden, eşitlik ideali yerine "hak" ve "adâlet" fikrini ön plana çıkarmaktadır (Güler, 1997: 311 vd).

Mâtürîdî, hakların ihlâlinin önüne geçilmesi ve sahiplerine adâletli bir şekilde aidiyetinde doğru konuşmak ve doğru sözle âdil şahitliğin yapılmasının davranışlardaki adâletten daha önemli olduğunu söyler. Sosyal hayatta önemli bir görev ifa eden şahitlerde adâlet niteliğinin öncelikli ve önemli bir özellik olduğu söylenebilir.

6. ÂİLE'DE ADÂLETİ GÖZETMEK

Mâtürîdî'de âile'de adâleti gözetmek; eş ve çocukların hak, görev ve sorumluluklarında fazlalık veya noksanlık yapmamaktır. Âile'de iyi sohbet, iyilik, ihsan, nafaka, yardım, kötü söz söylememe, hakaret, sövme, eziyette bulunma ve diğer hususlardan kaçınma iyi geçimi te'min ile adâleti gerektiren hususlardır. Anne, baba, teyze, hala, dayı, amca, dede ve nene gibi yakın akrabalarıyla iletişimi ölçülü adâletli tarzda kurmanın ve onlarla adâletli bir şekilde geçimin insanî görev ve sınama unsuru olduğunu belirten Mâtürîdî, sıla-i rahim akrabalık bağlarının âhirette de devam edeceğini söyler (Mâtürîdî, 2005b: III/103, X/343-4). Adâleti yerine getirememe endişesiyle tek kadınla evlilik tavsiyesi (en-Nisa 4/3), Mâtürîdî'de âile hayatının hak, hukuk, insaf ile adâlet temelinde yürüyeceğine dâir vurgu olduğu gibi bir erkeğin tek eşle evliliğinin meşru çerçevede önemine işaret vardır. Savaş sonrası veya zorunlu hallerde erkeğin birden fazla eşle evlenmesinde âile içi; buluşma, sohbet, cinsel ilişki ve nafaka konusunda adâlet ölçüleri temel olmalıdır. Mâtürîdî, âile içi âdil davranmaya güç yetirilmemesi, belirli merhalelerden sonra oluşan güçlü aşk ve kalbin meylinde âdil olmaya güç yetireme; mal biriktirme ve cinsel arzular gibi bazı konularda "insanın zayıf yaratılması" (en-Nisa 4/28, 129) adâletin çiğnenmesi olmalıdır. Mâtürîdî, özgür irâdesi ile imânî tercih eden kalbin bu zayıflığı güçlü hale dönüştüreceği kanatını taşır. Çünkü Allah, adâleti, lütfu, merhameti ve hikmeti gereği kulu gücünün yettiği takatla yükümlü kılar (el-Bakara 2/286; Mâtürîdî, 2005a: 412; 2005b: II/226-8, IV/61, XVII/304).

Hem kendisi hem de âilenin yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten korunma (et-Tahrîm 66/6) Mâtürîdî'de eş ve çocukları geleceğe yönelik iyi bir eğitim ve tecrübe kazanımı olabileceği gibi adâlet ve hakkaniyet ölçülerine göre helâl kazanç sağlamalarına yardım, kendilerine ve çevrelerine kötülük yapmalarını da önleyebilme eğitimi, psiko-sosyal tutum ve davranışlar sergilemelerine adâlet ölçüsünde yardımcı olmak da olabilir. Göz aydınlığı olacak eş ve çocukların bahşedilmesi, eş ve çocuklarının salih, âdil, itaatkâr olmaları yolunda âdil, eşit çaba ve gayret gösterme, yüzkarası yürek yarısı eş, çocuklar değil gönlün şen, huzur ve mutluluk vesilesi olmalarını dilemedir (el-Furkan 25/74; Mâtürîdî, 2005b: IX/137, X/280, XV/265-7). Mâtürîdî'de "tertemiz eşler", âdil, kültürlü ve eğitilmiş eşlerden oluşan âilenin cennet misâli mutluluk ve huzur kaynağı olabilmesidir. Yine O, eş ve çocukların haklarını gönül hoşluğu ile karşılıklı rıza temelinde adâletli bir şekilde yerine getiren eşleri salih ve salihâ şeklinde yorumlar (el-Bakara 2/25, 228; en-Nisa 4/34; Mâtürîdî, 2005b: 2005b: I/63, III/202).

Mâtürîdî, erkeğin eşi üzerinde adâlet temelinde haklarını; mehir, geçimi sağlama, merhamet, adâlet ve iyilikle muamele, kadının ev dışındaki ihtiyaçlarını giderme, insanca hayatını sürdürmesini sağlama ve kendisini cehennem ateşinden koruyacak tedbirleri alma şeklinde özetler. Kadının kocasına karşı görevlerini de şu şekilde sıralar: *Birincisi*; Erkeğin kadına mehir ve âilenin geçiminin sağlanmasına karşılık kadınlığını eşine cömertçe sunmak, eşinin istediği hizmeti gönül hoşluğuyla lütfetmek, ev işlerini idare etmek ve yatağını hiçbir kimseye çiğnetmeme yani ar ve namusunu muhafaza, malını ve namusunu, âile sırlarını veya başkasının duymak istemediği şeyleri korumak. *İkincisi*; erkeğin iyiliklerine karşılık onun memnun kalacağı bir şekilde nezâketle konuşmak. "Bakınca seni mutlu kılan, seslendiğinde olumlu cevap veren, bulunmadığın zamanlarda kendini ve malını koruyan eş" (İbn Mâce, 1981: "nikâh" 5) örneğini temsil etmek. *Üçüncüsü*; Kadının ev dışındaki ihtiyaçlarını, aklî, dînî, ahlâkî eğitimini alabilecek ortamı hazırlayan kocasına karşılık, eşinin hoşlanmayacağı, canını sıkıp öfkeleneyeceği şeyleri yapmamak. Bunun yanında hizmetinde bulunup dînî hayatının devamını sağlayacak âile içi işleri adâletli bir şekilde yönetmektir (Mâtürîdî, 2005b: II/68-9).

Mâtürîdî'de Müslüman, imânî, itaatkâr, doğru dürüst erkeklere ve kadınlara Allah'ın mağfiret ve büyük bir mükâfat hazırlaması, adâlet temelinde çalışan kadın ve erkeğin, statü ve konum bakımından eşit olduklarını

da göstermesidir (el-Ahzab 33/35; Mâtürîdî, 2005b: XI/346-8). Mâtürîdî, mü'min erkekler ve kadınların birbirlerinin velileri olduğu, hikmet dolu dünyada eş ve çocukların birbirlerine adâlet ölçülerine göre iyiliği teşvik, kötülüklerden alıkoymasıyla gerçekleşebileceğini söyler. Kadın ve erkekler birbirlerine uyarlar ve birbirlerini taklit ederler, azap ve sevabı da âdil ve eşit bir şekilde paylaşırlar, birbirlerinin velisi hikmeti de gerçekleştirmiş olur (eş-Şura 42/45; et-Tövbe 9/71; Mâtürîdî, 2005b: VI/404, 410-1, XIII/207).

Kadın ve erkeğin elbise olmasını (el-Bakara 2/187) Mâtürîdî, âilede eşler helâl olmayan şeylere birer perde ve engel, yani erkek kadınlı, kadın da kocasıyla iffetini koruması, sosyal adâletin de gerçekleşmesi, der. O, gecenin insanı bürüten elbise gibi sukûn ve huzuru, "libas" ve "sukûn" gibi erkek ve kadının yani nikâh sözleşmesiyle evlenen eşlerin maddî manevî sukûnet ve huzur vesilesi olduklarını söyler (en-Nebe 78/10; Mâtürîdî, 2005b: I/364). Allah'ın âilede karı kocanın adâletsiz tutum ve davranışlarını yasakladığını söyleyen Mâtürîdî, cinselliğin tatmininde birbirlerine meşru ölçülerde itaati emrettiğini, âilede bu görevin ihmâlinin birey ve toplum hayatında huzursuzluk problemleri ile onarılmaz sosyolojik, biyolojik ve psikolojik cinsel rahatsızlıklara yol açabileceği uyarısında da bulunur (Mâtürîdî, 2005b: III/204).

Mâtürîdî'de âile içi şefkat, merhamet ve sevgi gibi psiko sosyal unsurların eşitlik, hakkaniyet ve adâlet temelinde olması asıldır. Hz. Yakub'un çocukları arasında Yusuf'u şefkat ve sevmeye eşitsizliği diğer kardeşlerin kin ve intikam duygusunu kabartmıştır. Bir nebinin hangi sebeple olursa olsun çocuklarından birine diğerlerinden daha fazla sevgi duyması onun zellesi denilebilir. Mâtürîdî, nebilerde zellenin hikmeti diğer insanlara uyarı ve ikâz, hata ve günahlardan sonra pişmanlık ve tövbe yani özeleştirme, içdenetim yolunun nasıl ve ne şekilde olacağını öğretimidir, der. İbret alınması gereken bu olay, akıllara idrâk için sunulur (Mâtürîdî, 2005b: I/95). Çocuklar arasında Hz. Peygamber'in âdil olunması tavsiyesi (Buhârî, 1981: "hîbe 12"; Müslim, 1981: "hîbe" 13), âile'de görev ve sorumluluklarda fazlalık ve noksanlığın olmamasını gerektirdiği gibi geçim, nafaka, eğitim, sevgi, şefkat ve saygı gibi psiko sosyal unsurlarda âdil olmayı da gerektirir. Mâtürîdî'de huzur ve mutluluk vesilesi âilede yaşanan ve gözetilen adâlet, toplumun katmanlarına huzur, mutluluk, merhamet ve hoşgörü şeklinde yayılır, böylece toplumlar adâletle kemâle ererler (Mâtürîdî, 2005b: VII/275-7).

7. ADÂLETSİZLİĞE SEVKEDEN PSİKO SOSYAL SEBEPLER

Adâletin yerine getirilmesinde, bireylerin değişik psikolojik duygu ve eğilimleri ile sosyolojik konumları farklılık arzedebilir. İnsanların eşit bir şekilde adâleti yerine getirmede kendilerini her türlü psiko-sosyal etkiden uzak tutmaları, soğukkanlı olmaları zordur. Bu görevi yapanların hüküm verecek kişilere ya da şahitlere karşı bir sempati ya da antipati besleyebilirler (Kasapoğlu, 2012: 62). Zenginlik, fakirlik, soy, akrabalık, makam, mevki, rütbe, menfaat, mezhepsel ve siyasal ihtiraslar, haset, kin, düşmanlık gibi duyguların etkisi, menfaat beklentisi adâlet ve şahitlikte de kişiyi tahrife veya zaafa iletebilir. Şâhit ile mağdurun aynı veya farklı sosyal sınıftan olması da şahitliği etkileyebilir. Bu ve benzeri engeller kişiyi adâletsizliğe sevk etmekte adâleti yerine getirme işini zorlaştırmaktadır (Kerdaniel, 1937: 34-5).

Mâtürîdî, nefsin isteklerinin kişiyi Allah yolundan saptırmasını (Sad 38/26), adâlet çizgisinden çıkılması şeklinde yorumlar. İnsanın psikolojik yapısının nefsânî isteklere, haz ve zevklere uyması gerçeğinin onun âdil davranmasını engelleyen, adâletin önünü kesen olumsuz haller olduğunu söyleyen Mâtürîdî, insan bazen nefsin arzularına uymamaya muktedir olabilir, aklını kullanarak karşı koyabilir, nefsi adâlete ve hak yoluna tabi kılabilir, der. Çünkü Allah nefsânî arzuları yok etmemekte ancak nefsin isteklerine uymayı yasaklamaktadır. Mâtürîdî, nefsin lezzetlere ve şehvetlere arzulu, meyilli olarak yaratıldığını, çıkarıcılık, bencillik, fırsatçılık, tarafgirlik, çeşitli endişe, korku ve tutumlar, kin, nefret, intikam ve düşmanlık his ve duyguları, menfaat ve mal hırsı vb. gibi psiko sosyal özellikler de etkili olunca insan adâleti yerine getiremeyeceğini söyler (Mâtürîdî, 2005b: XII/240-1). Kalp adâleti yerine getirme imân tezâhürü âdil olma iradesini gösterme ve yapma yolunda azim ve sabır eylemi yapar. Nefsi sabırla ıslah edip disiplin altına alabilme, eğitilmiş nefisten güzel davranışlar için yararlanma büyük bir sabrın sonucudur. Kalbin bu sabrı bir yönüyle Allah'a şükürü ifade eder (Hökekleli, 1998: 314, 353). Mâtürîdî, insanları zulme iten, adâletin düzgün bir şekilde yapılmasına engel olan sebepleri şöyle sıralar; *Birincisi*; nefret ve düşmanlık duygusu. Hırs, hased, kin gibi duyguların sınama unsuru olduğu, bunları iyi yönde kullanmanın insanın kendi kalbi, akli ve irâdesinde olduğunu belirten Mâtürîdî, Allah nefret ve düşmanlığı adâlet temelinde azm ve sabırla engel olunmasını ister. "Bir topluluğa duyduğunuz kin, haset, nefret veya düşmanlık sizi adâletsiz davranmaya itmesin. Âdil olun!" (el-Maide 5/8) ifadesi sanki şöyle der, s. "*Delilleri ve gerçeği açıklamayı ve hükümleri öğretmeyi Allah için ayakta tutun! Bir gruba yönelik nefretiniz veya memnuniyetiniz kendilerine gerçeği açıklamanıza, delilleri ve hükümleri öğretmenize engel olmasın! Adâlet öyle bir olgudur ki iyi halde de kötü halde de doğruluğu ve dürüstlüğü gerektirir. Takvâ'ya en uygun eylem de budur!*" (Mâtürîdî, 2005b: IV/175). İnsanın psiko duygusal bir varlık olmasından dolayı sevdiği veya

nefret ettiği kimseler hakkında adâletli davranmakta zorlanabilir (Râzî, 2004: 95-6). İnsanın âdil tarzda hükmetme gücünü zayıflatan, aklını örten önyargı, adâlet duygusuna zarar veren onu yanlış hüküm vermeye sürükleyen etkidir. Delilleri ve gerçeği açıklamaya engel de olur, adâletin de ortaya çıkmasını engeller. Bu durum bir topluluğa, millete, gruba, dine, mezhebe karşı haset ve düşmanlığa yöneltebilir (Tarhan, 2006: 123). Mâtürîdî’de haset, kıskanılan kişideki nimetin yokluğunu ve mutluluğun ortadan kalkmasını istemektir. Kin ve haset duygusunun entrikalara ve fitnelere yol açacak adâletsiz zulüm türü faaliyetlere sebep teşkil etmesi de mümkündür. Aslında bunlar basit faktörler olmalarına rağmen sonuçta kişiyi adâletsizlik, bozgunculuk meydana getiren işlere yönlendirebilir. Kötülükten sakınmak gerektiği gibi kin, haset sahiplerinden de yaratılış kanunlarına uygun sakınmak elzemdir. Mâtürîdî’de kişiyi dünmanlığa, sövmeye sevkeden şey ya kalbinde sakladığı kini ve öfkesi yahut aralarında ortaya çıkan düşmanlık, ya da sarhoşluk vb. aklını başından alan bir âfettir (Mâtürîdî, 2005b: XVII/180, 393-4). Mâtürîdî’de düşmanlık kriteri; savaşma ve yurdundan zulümle çıkarılmadır (el-Mümtehine 60/8). Âdil olma öyle bir sınamadır ki anne baba istese bile şirk koşma yasak ama onlara iyi davranmak yasaklanmadığı gibi (Lokman 31/15) düşmanla dostluk yasak ama âdil davranış yasak değildir. Mâtürîdî, dost da olsa düşman da olsa adâletli davranma asıldır, der (Mâtürîdî, 2005b: XV/113-4).

İkincisi; âdil şahitlik yapamama olgusu. Âdil şahit olmanın hikmetlerle dolu dünya yurdunda sınama unsuru olduğunu dile getiren Mâtürîdî, Allah insanlara rıza halinde de kızgınlık halinde de şahitliği âdil şekilde yerine getirmelerini istemektedir, der. “Şâhitliği gizlemeyiniz. Kim gizlerse kalbi günahkârdır” (el-Bakara 2/283) ifadesi gerçekleri gizleyen kalbin yetisi vicdanın günahla karardığı, kalbin streste olmasıyla sonuçlanır. Şâhitliklerini dosdoğru yapanlar (el-Me’aric 70/33) ise kalp ve vicdanlarıyla sağlıklı hayatı cennet gibi mutluluklarla yaşayanlardır. Kendi, anne-baba, yakınların, zengin, fakir aleyhine bile olsa yalan ve hileli sözlere başvurmadan doğru şahidlikle adâletin gereklerini yapabilme (en-Nisa 4/135) konusunda Mâtürîdî, her işte ve sözde Allah için doğru olma ve doğru şahitlik; işsizliğe, fakirliğe düşme korkusu vb. gibi hislere uymadan, akraba, komşu, zengin, fakir, itibar ve nüfuz vb. gibi tarafgirlik hislerine kapılmadan dili eğip bükmeden, hakkı tahrif etmeden adâletten asla ayrılmamadır (Mâtürîdî, 2005b: IV/67-8, 175). İnsandaki mala olan aşırı sevgiyi mü’min olan eğitimle kendi özünü bu doğal özelliğinden koparmaya çabalar, özel bir gayretin içine girer, adâleti tercih eder. Mâtürîdî, imânlı kalbin bu zayıflığı güçlü hale dönüştüreceği kanatını taşır. Allah’ın emir ve yasaklarına muhâlefetle, zulüm eylemleri yapıldığında Allah’ın azâbı ve intikâmı hatırlanması kişiyi âdil şahitlik yapmaya ileten psiko sosyal faktör olur (Mâtürîdî, 2005b: II/419-420, 423, IV/61, XVII/304).

Üçüncüsü; dostluğun ve akrabalığın yahut mal biriktirme ve zenginlik hırsının veya fakirlik korkusunun âdil bir şekilde şahitliğe engel olmamasıdır. Mâtürîdî’ye göre nefret, düşmanlık, akrabaya yardım, şefkat veya zenginlik hırsı, fakirlik korkusu gibi unsurların adâletsizliğe sevk edebileceğini bu gibi unsurlara sabreden, adâlet yönünde hareket eden hem dünya hem de âhirette kazançlı çıkar. Mâtürîdî, Allah’ın büyüklüğü, celâli ve yüceliğinin her an hatırlanması, Allah’ın emir ve yasaklarına muhalefet etme ve yanlışlara düşme olan adâletsizliği de engeller, der. Allah’ın azâmetini hatırlama kişinin âcizliğini hatırlatır, gurur ve kibire girmesini önler, zulüm önlenir, doğru şahitlik ve adâlet de gerçekleşir (Mâtürîdî, 2005b: II/419-420, 423, IV/139, 175). Kendini günahlarla kirletmiş “bayağı arzularını tanrılaştıran kişi” (el-Furkan 25/43) kendisi Allah yolundan saptığı gibi başkalarını da saptırır. Hz. Davud’a hitap eden âyetin devamında “Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır” (Sâd 38/28) ifadesiyle gaflet halindeki adâletsiz tutumların karşılığının dünyada ve âhirette olacağı konusunda insanlar uyarılır (Mâtürîdî, 2005b: XII/240-2). Mâtürîdî, kalp nefse değil de aklını kullanıp adâlete uysaydı mutluluğu kazanabilirdi, “kötü eylemini çekici ve güzel gören kimse ile doğru dürüst adâletli işler yapan gibi olur mu?” (el-Fatır 35/8) ile “ölü iken dirilttiğimiz kimse karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkmayacak durumdaki gibi olur mu?” (el-En’am 6/122) denildiği gibi zulüm ve karanlıklar içindeki gafil kalp aydınlığa çıkamaz, adâleti de uygulayamaz, der (Mâtürîdî, 2005b: I/301-2, VI/8-9, XII/17-8, XIII/335). Adâlet çizgisinden sapana ve hesabı unutana çok ağır azap hakikati, Allah’ın büyüklüğü, celâli ve yüceliğini her an hatırlatır. Bu takvâ hali Allah’ın emir ve yasaklarına muhalefet ve yanlışlara düşerek adâletsizliği de engeller, doğru şahitlikte gerçekleşir. Mâtürîdî, ölçü ve tartının adâletle tam yapılmasının istenmesi (el-Enam 6/152), haksız uygulamaların insanlara zarar verip hakları zayi etmesinden dolayıdır, der. Hak kaybının zulüm olduğu gerekçesiyle de kulların faiz türü haksızlıklardan kaçınmaları istenir. Malda ölçü ve tartının olmaması, azlık veya fazlalığın fâiz gibi olmasındandır (Mâtürîdî, 2005b: II/419-423, V/256). Kandırma, aldatma, meşru olmayan haksız kazanç türü eylemlerin adâlete engel teşkil ettiğinden varlıklar arasında hiç ayırım yapılmadan herkese hak ettiğini vermeyi gerektiren ve ortak iyinin hâkim olmasına vesile olan adâlet en büyük psiko sosyal erdem kabul edilebilir. Mâtürîdî’de insanı âdil

davranmaktan alıkoyan birçok psiko sosyal engellere karşı onun âdil olmasını sağlayacak en büyük etken sorumluluk bilinci takvâ olgusudur.

8. TAKVÂ'YA EN UYGUN EYLEM ADÂLET

En kapsamlı anlamıyla sorumluluk bilinci denilen takvâ, hem Allah hem de insan ilişkilerinde adâlet ve âdil olma ile kendini gösterir. Her söz ve işinde âdil olmak takvâdır diyen Mâtürîdî, âdâletli olmanın takvâyâ daha uygun olduğunu, ibadet türü eylemlerin kabulünde bile takvâ'nın şart olduğunu söyler (el-Maide 5/27; el-Hac 22/37). Mâtürîdî'ye göre insanlar arasında adâletle hükmedilmesi, hüküm vereceklerde özelde avukat, savcı ve hâkimlerin genelde herkesin gelişigüzel, anne baba da olsa akrabalık ilişkileri, sevgi veya nefret gibi hissi değil, adâletle takvâyâ göre hareket etmeleridir. Allah'ın peygamber de dâhil insanlara adâletle iş görmelerini istemesinin hikmeti, adâletle hareket ve iş görmenin takvâ ehlinin önemli bir niteliği olmasındandır (en-Nisa 4/58; eş-Şura 42/15; Mâtürîdî, 2005b: I/441, IV/176). Mâtürîdî'ye göre insanın nereden geldiği, nereye gideceğini, dünyaya geldiği ilk günden öleceği güne kadar yaptığı maddî-manevî bütün davranışlarını düşünmesi, sorumluluk bilincinde olmasıdır. Bir yönüyle de yaratıcıya ve yaratılmışlara karşı kulun saygı ve sorumluluk hassasiyetini ifade eder. İlahi buyruklara şuurlu bir şekilde itaatle, yasaklarından kaçınmakla kazanılır. Mâtürîdî'de imân eksenli takvâ, üzerine alınan görev ve sorumluluğun hikmetli ve adâletli bir şekilde yerine getirilmesine yardım edici psiko sosyal bir faktördür (Mâtürîdî, 2005b: II/423). Yine Mâtürîdî'ye göre Allah takvâyı her türlü iyilikleri kapsayıcı, bütün iyiliklerin temeli, her türlü lezzet ve mutluluğa ulaştıran bir yol; tüm iyilik ve bereketi elde etmeye vesile kılmıştır. Âdil ve hakîm; imân ve takva ehlinde olması gereken yaşamsal psiko sosyal önemli faktördür. Takvâ ehli adâletli kişidir, âdil olmak da takvâdır diyen Mâtürîdî, takvâ ehlinde olması gereken psiko sosyal önemli bir ilke adâletin; doğruluk, dürüstlük, takvâyâ yönelme, tarafsızlık, hakka, hikmete, gerçeğe, doğruya uygun hüküm, eşitlik, özgürlük ve hakkaniyet ölçüsüdür, der. O'na göre zulmün zıddı olan adâlet, Allah'ın “el-Adl” ismi ve fiillerinde bariz görünen özelliği ve muttaki kulun da Allah'ın bu isim ve niteliğini hayatın her alanına geçerli kılmasıdır (Mâtürîdî, 2005a: 124; 2005b: IV/36, 175, 227, 401).

Mâtürîdî takvâ sahibine değer verilmesini onun özgür irâdesine değer verme olarak algılar. Yani kişi niyet, azm ve irâdesini iyiye, güzele, adâlete yönlendirmesiyle değerlidir. Allah kulun fiilini yaratmayı, sorumluluk açısından kalbin bizzât kendi özgür irâdesine bağladığından insan “kalp, göz ve kulak” gibi organlarıyla yaptığı her fiilden sorumlu olur. Takvâ hallerini irâdesiyle isteyen ve kazanan kul, iyi-kötü her şeyin yaratıcısı da Allah olduğundan kalbî ve ahlâkî davranış olarak takvâ sonuçlarını da yaratan Allah'tır (el-İsra 17/36; Mâtürîdî, 2005a: 488, 496, 503; 2005b: VIII/21, 274-5, X/220, XIV/249). Takvâ, bireyin Allah'ın emirlerine uyması, nefsinin Allah'ın yasakladığı şeylerden korunması, sakındırması ve sorumluluğudur (İsfehani, 1992: “vky” madd). Takvâda bireyin iç kontrol murâkabesi ve toplumsal faaliyetlerinde titizliği yönüyle psiko-sosyal boyutu da vardır (Krech-Crutchfield, 1980: 73 vd). Takvânın en üst mertebesindeki peygamberler insanlar arasında adâleti uygulamaları için beraberlerinde açık kanıtları içeren kitap ve mizanla, aklın kabul ettiği deliller, hükümlerle adâleti en güzel tarzda uygulamaları ve insanlara göstermek için gönderilmişlerdir (el-Hadid 57/25; Mâtürîdî, 2005b: XIV/370). Takvâ ve eylemleri kulun irâdesi, Allah'ın yaratmasından sonraki sonuçtur. Takvâ'nın her hayrı, eşitliği, ölçüyü ve adâleti içinde barındırdığını, insanlar arasında Allah katında en kerim/değerli olanın “muttakiler” (el-Hucurat 49/13) olduğunu belirten Mâtürîdî, takvâ'nın ilahî hikmetlere kalp ve davranış olarak itaat ile masiyetten kaçınma sonucu gerçekleştiğini söyler. Allah'ın değer verdiği fazilete ulaşabilmek ancak takvâ ve adâletle en güzel psiko sosyal işlevler ve ahlâkî davranışlar yapmakla mümkündür (Mâtürîdî, 2005b: II/159, 455, VI/344, 403, VIII/111, XIV/77).

9. ALLAH'IN ADÂLETLİ DAVRANANLARI SEVMESİ

Kur'an'ın verdiği bilgiye göre el-Vedüd ismi olan Allah, âdil davrananları ve adâletle hükmedenleri sever, haddi aşmayı, adâletsizliği ve zulmü de sevmez (Âl-i İmran 3/140; el-Maide 5/42; Hûd 11/90; el-Bürûc 85/14). Sevme, nefret, kızma gibi Allah'a zıfede edilen bu tür nitelikler İslâmî düşüncede haberî sıfatlar adı altında problem ve tartışma konusudur (Oral, 2017: 197). Teşbih ve teccim türü ilah tasavvurlarının çözümünde Mâtürîdî, insan olarak elde edilen bilgilerin görülür ve duyulur âleme göre olduğunu Allah'ın sevmesinde insanî mahiyetlerin söz konusu olamayacağını, dil kurallarına uygun olarak bu tür haberlerin te'vilini savunur (Mâtürîdî, 2005a: 146 vd). Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Eş'arî gibi ilk dönem âlimler ise bunların te'viline karşıdır (Ebu Hanife, 1981: 51-5; Eş'arî, 2008: 51 vd). Daha sonraki Eş'arî ekole mensup âlimler teşbih ve teccime düşmemek için haberî sıfatların belirli kurallar çerçevesinde te'vilini savunurlar (Cüveynî, 2010: 52; Gazâlî, 2015: 12 vd; Râzî, 2013: 216). Mâtürîdî, âdil kulları Allah'ın sevmesini beşerî temayül anlamında değil, adâlet, hakkaniyet, eşitlik gibi psiko sosyal unsurları herşeyin üstünde tutma, kalp, söz, davranış olarak iyi şeyleri yapma irâdesini yüceltme olarak te'vil eder. Sevginin hem Allah'a

hem insana nisbeti, psiko sosyal güzel davranışlar sergileyen imânlı kalplerde sevgi yaratılması, Rahmân Rahîm Allah'ın yaratılmışlara karşı sınırsız adâlet ve merhamet sahibi olmasındandır. Kulun Allah'ı sevmesi, O'na saygı, itaat ve rızâsını istemesi, Allah'ın kulumu sevmesi de onu ödüllendirmesi ve râzılığdır (el-Mâide 5/54; Meryem 19/96; Mâtürîdî, 2005b: I/302, IX/171; XI/273).

Zulmü ve zâlimliği sevmeyen Allah'ın kulun bu tercihinin rızası yoktur diyen Mâtürîdî, Allah'ın zâlimin fiilini çirkin ve kötü olarak yaratması tabiidir, fakat Allah insanlar için zulmü değil adâleti murad edendir, der (Mâtürîdî, 2005a: 474). Allah kulunun küfür ve inkârına rıza göstermez. Allah bozgunculuğu sevmeyen, hata ve yanlışlarından dolayı kendini düzeltmede özeleştirici yapanları tövbe edenleri sever. Allah adâletle hakkı yerine getiren âdil davrananları sever (el-Bakara 2/205; ez-Zümer 39/7). O'nun sevmesi râzı olduğu fiilleri ödüllendirmesi, kula yakınlığı duâyı kabul etmesi veya yardım etmesidir. Kul eylemini önce Allah rızası sonra da yaratılmışların râzılığı için yaptığından dolayı Allah da güzel hareket eden kulu sever. Mâtürîdî, Allah temizliği, adâleti, tövbeyi sever, zulmü, küfrü de sevmeyen, o fiillerin herbirini sevmeyince fâilini de sevmeyen, şunu sevince fiilden dolayı fâilini de sever, der. Buna göre Allah adâleti âdil olanı, tövbeyi tövbe edeni, temizliği temizleneni severken, kibri mütekkibiri, zulmü zâlimi de sevmemektedir (Mâtürîdî, 2005a: 117-8; 2005b: III/229, IX/171; XI/273; XIV/69).

10. SONUÇ

Adâleti insan hayatının her alanını kapsayan psikolojik ve sosyolojik bir kavram olarak algılayan Mâtürîdî, fert ve sosyal hayatta dirlik, düzen, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamaya ileten psiko sosyal bir faktör ve ahlâkî erdem olarak yorumlar. Evrendeki tevhid delillerini akıl ve kalbi yetileriyle adâletle tartarak imân tercih eden ve onaylayan kişi, Allah'ın hükümlerini çirkin, hikmetsiz, adâletsiz görmez. Bu hal onu tüm varlıklarla ilişkilerini ölçülü, dengeli, insafı, adâletli yapmaya da yöneltir. Yaratılmışlara yaratandan ötürü adâletli davranır. Sosyal kurumlarda geçerli olan hak, eşitlik, özgürlük gibi hakikat ve hikmetleri içinde barındıran adâletin hem yöneticiler hem de yönetilenlerde olması gereken unsurlardan biridir. Nefsânî isteklerin, duyu ve duyguların insanın âdil davranmasını ve adâletin yaşatılmasını engelleyen psiko sosyal olumsuzların sınıma unsuru olduğunu dile getiren Mâtürîdî, insanda bunların üstesinden gelecek akıl, irâde, güc ve takatın var olduğunu, Allah'ın sınırsız adâleti ve merhameti gereği kula gücü ve takatının üstünde sorumluluk yüklenmediğini belirtir. İnsan sosyal hayatta eşitliği, itidali, ölçüyü ve adâleti yaşatmakla yükümlüdür. Ailede adâletin gözetilmesi; eş ve çocuklarla ilgili nafaka, eğitim, sevgi gibi görev ve sorumluluklar konusunda fazlalık ve noksanlık yapmamayı gerektirir. Huzur ve mutluluk vesilesi ailede yaşanan adâlet unsuru toplumun bütün katmanlarına eşitlik, merhamet ve hoşgörü şeklinde yayılır. Toplumların birlikte yaşama kültürü ile oluşturulan kurum ve devletlerin çağdaşlığı ve medeniyet seviyeleri adâlete verdikleri önem ve âdil uygulamaları oranında ölçülebilir. İnançta adâlet; imân ve tevhid, sözde adâlet; doğru ve güzel söz, şahitlikte hakikatı söylemek ve doğru tanıklık olarak görülürken, davranışta adâlet; bireyin iyi veya kötü, zulüm veya hikmetli, adâletli ve güzel ahlâk gibi özgürce yaptığı eylemlerinin sorumluluğunu üstlenip sonuçlarına katlanması şeklinde tezahür eder. Kişi adâlet kavramını sadece nazarî bir ilke şeklinde değil hayatının merkezine adâletin temelini oluşturan eşitlik, hakkaniyet, tarafsızlık, hoşgörü, doğruluk, insaf, rızâ ve takvâ gibi düsturları yerleştirerek adâletin medeniyetin inşasında yapıcı bir üst değer olarak nasıl fonksiyonel hale gelebileceğini bizzat uygulayarak pratik etmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdulcebbâr, K. (2012). el-Muğnî fi Ebvabi't-tevhîd ve'l-adl. (Tahk.M.K.Nabha), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- Abdülcebbâr, K. (2013). Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, (Çev. İ. Çelebi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Akbulut, A. (1995). "Kur'ân-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", İslami Araştırmalar, 8 (3-4): 149-159.
- Alper, H. (2013). İmanın Psikolojik Yapısı, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Aydın, M.S. (1992). Din Felsefesi, 9 Eylül Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir.
- Bağdâdî, H. (2003). el-Kifaye fi Marifeti Usul-i İlmi Rivaye, (tahk. E.İ. İ. Mustafa), y.y., Mısır.

- Cüveynî, İ.H. (2010). Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtî 'i'l-edilleti fi Usûli'l-İ'tikad, (Çev. A.B. Baloğlu-S.Yılmaz vdğrl, İnanç Esasları Kılavuzu, Ankara: TDV. Yayınları.
- Düzgün, Ş.A. (2005). "Kur'ân'ın Tevhid Felsefesi", Kelâm Araştırmaları, 3 (1): 20-30.
- Düzgün, Ş.A. (2010). "Dinde Evrenselin Yerele Karşı Mücadelesi", Kelâm Araştırmaları 8 (1): 1-12.
- Düzgün, Ş.A. (2011). "Mâtürîdî'de Siyaset Kültürü ve Yönetim Erki, (Mülk/Devlet)", Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Düzgün, Ş.A. (2015), "İmâmet/Politik Teoloji", (Ed. Ş.A.Düzgün), Kelâm El Kitabı, ss. 465-477, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Ebû Hanife, (1981). el-Fıkhu'l-Ekber, (Terc. M.Öz), MÜİFV. Yayınları, İstanbul.
- Eş'ari, E.H. (1953). Kitabu'l-Lûma, y.y., Beyrut.
- Eş'arî, E.H. (2008). el-İbâne an Usuli'd-Diyâne, (Çev. M.Kubat), İşrak Yayınları, İstanbul.
- Farabî, E.N. (1895). Ârâu Ehli'l Medineti'l Fadıla, y.y., Kahire.
- Gazâlî, E.H. (2006). el-Mustasfa min İlmi'l-Usul, (Çev. H.Y.Apaydın), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Gazâlî, E.H. (2014). et-Tıbru'l-Mesbuk fi Nasihati'l-Mulük, (Çev. H.Okur), y.y., İstanbul.
- Gazâlî, E.H. (2015). el-Kanunu'l-Küllî fi't-Te'vil, (Terc. H.Akpur), İlk harf Yayınları, İstanbul.
- Güler, İ. (1997), "Kur'ân'da Kadın Erkek Eşitsizliğinin Temelleri", İslâmî Araştırmalar, Kadın Özel Sayısı, 10 (4): 311-315.
- Güler, İ. (2009). İtikattan İmana, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Hökekleli, H. (1998). Din Psikolojisi, TDV. Yayınları, Ankara.
- Isfehâni, R. (1992). el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân, (Tahk. S.Adnan Ravâviri), y.y., Beyrut.
- İbn Arabî, (1293). el-Futuhâtî'l-Mekkiye, Darü'l-Kütübi'l-Arabî, Mısır.
- İbn Haldun, E.Z. (1968), Mukaddime, (Çev. Z.Kadiri Ugan), y.y., İstanbul.
- İbn Mâce, (1981). es-Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İbn Manzur, E.F.C. (trs). Lisanü'l-Arab, Daru Sadır, Beyrut.
- İbn Miskeveyh, A. (1985). Tehzîbü'l-Ahlâk, (Terc. A. Şener vdğrl), y.y., Ankara.
- İbn Rüşd, (1992). Faslu'l-Makal, (Çev. B.Karlığa), Felsefe-Din İlişkisi, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Kasapoğlu, A. (2012). "Kur'ân'da Adâlet Psikolojisi-Adâleti Engelleyen Psiko-Sosyal Faktörler", Hikmet Yurdu, 5 (10): 61-105.
- Kerdaniel, E.L.D. (1937). Şâhitlik ve Şahidin Psikolojisi, (Çev. R.Yeğengil), Adliye Vekilliği Neşriyatı, Ankara.
- Kindî, Y. (1998). Felsefî Risaleler, (Terc. M. Kaya), y.y., İstanbul.
- Krech, D.-Richard S.C. (1980). Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kutlu: (2003). Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Kitâbiyât Yayınları, Ankara.
- Mâtürîdî, E.M. (2005a). Kitabu't-Tevhid, İSAM Yayınları, Ankara.
- Mâtürîdî, E.M. (2005b). Te'vilâtü'l-Kur'ân, Mizan Yayınları, İstanbul.
- Muhasibi, H. (2006). el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân, (Tahk. H.el-Kuvvetli), İşaret Yayınları, İstanbul.
- Nesefî, E.M. (2004). Tabsiratü'l-edille fi Usuli'd-din, DİB Yayınları, Ankara.
- Oral, O. (2013). "Kelâm İlminde İlâhî Adâlet", Kelâm Araştırmaları, 11 (1): 443-458.
- Oral, O. (2017). "Kelâmî Düşüncece Haberî Sifat Problemi", Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4 (14): 197-221.

- Râzî, E. (2004). et-Tıbbu'r-Rûhânî, (Çev. H.Karaman), Ruh Sağlığı, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Râzî, F. (1905). Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sıfât, y.y., Mısır.
- Râzî, F. (2013). Esâsu't-Takdîs fi İlmi'l-Kelâm, (Çev. İ.Coşkun), İz Yayınları, İstanbul.
- Taftazani: (1998). Şerhu'l-Makâsîd, (Tahk. A.Umeyre - S.M. Şeref), Alemü'l-Kütüb, Beyrut.
- Tarhan, N. (2006). Duyguların Dili, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Tatçı, M. (1990). Yunus Emre Dîvanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Topaloğlu, B. (1988). "Adl", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), (I): 387-397, İstanbul.
- Topaloğlu, B-Çelebi, İ. (2010). Kelâm Terimleri Sözlüğü, İSAM yayınları, İstanbul.
- Zemahşeri, E.K. (2017). el-Keşşâf An Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl Fi Vucûhi't-Te'vîl, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.